

УДК. 330. 1

Пилипенко Г. М.

КАТЕГОРІАЛЬНЕ ОФОРМЛЕННЯ ПОНЯТТЯ ІНСТИТУТ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ

У статті проаналізовано й узагальнено наявні у сучасній інституціональній теорії визначення категорії інститут. На основі застосування плюралістичного підходу до аналізу економічних концепцій здійснена спроба сформулювати уніфіковане поняття даного поняття.

In the articles analysed and obobschenny present in the modern institucional'noy theory of determination categories institute. On the basis of application of the pluralism going near the analysis of economic conceptions an attempt to form the compatible concept of this concept is carried out.

Трансформаційні процеси, що є характерними для сучасного розвитку української економіки, вимагають теоретичного обґрунтування як самих шляхів суспільних змін, так і конкретних механізмів їх здійснення. І у цьому відношенні найбільш адекватною є інституціональна теорія. Саме вона на сьогоднішній день володіє методологічним інструментарієм досліджень трансформаційного суспільства, охоплюючи за рахунок застосування міждисциплінарного підходу все багатоманіття факторів соціально-економічних, політичних і ідеологічних зрушень, що відбуваються у суспільстві.

Загальнотеоретичним підґрунтям для досліджень суспільної трансформації національної економіки стали роботи таких видатних представників інституціональної теорії як Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчелл, Д. Норт, Р. Коуз, О. Вільямсон, Дж. Ходжсон та багатьох інших.

У царині інституціональної теорії досить плідно працюють українські і російські колеги, що стало результатом необхідності створення інституціональних моделей, адаптованих до специфіки економіки країн пострадянського простору. У роботах Р. Капелюшнікова, А. Олейника, А. Шастітко, О. Сухарева, Р. Нурєєва, В. Дементьєва, А. Ткача, В. Якубенка та інших за рахунок застосування міждисциплінарного підходу здійснюється науковий пошук історичних, культурних, етнічних, геополітичних чинників інституціональних перетворень національної економіки.

Однак, аналіз сучасних напрацювань інституціонального змісту дає нам можливість одночасно стверджувати і те, що міждисциплінарний підхід і побудована на його основі ідейна багатоманітність інституціоналізму, з одного боку, збагатив дослідницький апарат даної теорії, а з іншого – настільки розширив предмет аналізу, що це суттєво ускладнило здійснення вузько предметних досліджень і породило цілий ряд внутрішніх суперечностей самої інституціональної теорії.

Така ситуація, на наш погляд, може бути поясненою тільки тим, що внаслідок інтеграції у інституціоналізмі концептуальних основ різних наукових підходів, поле його досліджень стало аж занадто широким. Дослідники, обираючи той чи інший методологічний інструментарій інституціонального аналізу, цілком закономірно потрапляють у сферу більшої впливовості або психобіологічної, або соціологічної, або юридичної чи економічної складової досліджень. І, відповідно, отримують концептуально різні результати. А це, в свою чергу, приводить до співіснування досить різних визначень основних категорій, які вважаються базовими для інституціоналізму.

Як відомо, ключовим для інституційної теорії є поняття «інститут». Проте при першій же спробі пізнання сутності даного явища ми зустрічаємося з тим, що на сьогоднішній день ще не склалося єдиного загально визнаного визначення даної наріжної

для інституціоналізму категорії. У різних напрямках інституційної теорії, а іноді навіть і серед представників однієї і тієї ж концепції, зустрічаються далеко неоднакові трактування даного поняття.

Так, засновник інституціоналізму Т. Веблен, вперше висуваючи поняття інститутів, визначив їх як «стійкі звички мислення, характерні для більшого співтовариства людей» [1, с.201], причому досліджував їх походження з інстинктів, звичок, традицій і соціальних норм. Практично у тому ж напрямі міркує і Дж. Ходжсон, визначаючи інститути як «соціальну організацію, яка за допомогою звички, традиції або правових обмежень формує довгострокові рутинізовані схеми поведінки» [2, с. 37]. Для Дж. Ходжсона інститути - це ще й «довговічні системи правил, які утвердились і які надають структуру соціальним взаємодіям» [2, с. 11].

Проте вже Д. Норт відходить від такого трактування інститутів. У його концепції постулюється чітко обмежувальний характер інститутів. Останні предстають як «правила гри в суспільстві або, точніше, придумані людьми обмеження, які направляють людську взаємодію в певне русло» [3, с.11]. «Інститути, - на думку дослідника, - включають як формальні правила і неформальні обмеження (загальноновизнані норми поведінки, досягнуті угоди, внутрішні обмежувачі діяльності), так і певні характеристики примусу до виконання тих і інших» [4, с.7].

Причому Д. Норт проводить чітку відмінність між інститутами і організаціями і вважає таке розмежування необхідною передумовою для розробки теорії інститутів. Поняття «організація» охоплює політичні органи і установи, економічні структури, громадські і освітні організації. Організації створюються для досягнення певної мети і виступають головними агентами інституційних змін. Таким чином, якщо інститути є набором правил і законів, що визначають взаємодію окремих суб'єктів, то організації виступають суб'єктами, що діють, і самі можуть стати об'єктами інституційних змін.

О. Вільямсон, у принципі, не відходить від позиції Д. Нортона, визначаючи інститути як «основні політичні, соціальні, правові норми, які є базою для виробництва, обміну і споживання» [5, с.31]. Проте, він включає в структуру інститутів ті елементи, які Д. Норт вважає організаціями: «Фірми, ринки і взаємні угоди є найважливішими економічними інститутами» [6, с.15].

Обмежившись розглядом тільки декількох, проте класичних визначень інститутів, ми приходимо до розуміння відсутності у сучасному інституціоналізмі категоріального оформлення даного поняття. Як справедливо зазначає О. Мамедов, більш ніж за сімдесят років «інституціоналісти так і не змогли зробити перший, необхідний для формування будь-якої наукової концепції крок – членороздільно пояснити, що ж таке їх предметна категорія «інститут» [7, с.119]. Тому при проведенні досліджень інституційного характеру першочерговим завданням стає необхідність уточнення сутнісних характеристик самої категорії інститут, оскільки саме вона стає базою для подальшого, вже вузько предметного, наукового пошуку.

Якщо розглядати інституціональну теорію як результат взаємопроникнення методологій марксизму, неокласики, соціології, психоаналізу і соціальної психології, то ми приходимо до висновку про цілковиту природність існування різних визначень категорії інститут. Більш того, аналізуючи здійснені вітчизняними дослідниками спроби узгодити існуючі визначення інституту, ми зустрічаємось з висновком ряду вчених, які наголошують навіть на принциповій неможливості сформулювати єдине універсальне визначення даного поняття, яке могло б задовольнити представників всіх інституціональних шкіл і напрямків [8, 9].

Ми не будемо настільки категоричними. На наше глибоке переконання, таке завдання може бути вирішеним. Але вирішуватися воно повинно аж ніяк не на протиставленні підходів різних напрямів інституційної теорії у трактуванні інститутів (що є характерним для більшості вітчизняних досліджень), а на пошуку можливих сфер їх взаємодії і певного синтезу. Це стає цілком реальним в силу того, що як би не відрізнялися між собою старий інституціоналізм, неоінституціоналізм або новий інституціоналізм, всі вони базуються на плюралістичній методологічній основі, яка корінним чином відрізняє їх від інших течій економічної думки і одночасно затверджує їх у якості самостійного наукового напрямку.

Перш за все, ми вважаємо за доцільне, застосовуючи метод класифікацій, звести всі класичні визначення інститутів у групи за їх констатуючою ознакою. Це, на нашу думку, дозволить викристалізувати сутнісний компонент кожного визначення, порівняти їх між собою і зрозуміти, на якій саме основі стане можливим формування методологічного підходу до отримання інтегрального визначення інституту.

Для зручності проведення аналізу ми пропонуємо зведену таблицю варіантів визначення категорії інститут, яку побудовано на основі концептуальних підходів класиків інституціоналізму і найбільш відомих представників сучасної російської та вітчизняної інституціональної теорії (див. таблицю 1). Як свідчить здійснене нами групування визначень інститутів, найбільш розповсюдженим є їх представлення у якості правил [10; 11; 2; 4; 12; 13]. Інші визначення вказують на звичку, звичай, традицію як домінуючу ознаку інституту, що більшою мірою характерно для представників старого інституціоналізму [1; 13; 14]. У ряді визначень інститут постає як норма [5; 15]. Тому, на нашу думку, пошук інтегральної основи для отримання уніфікованого визначення інституту повинен вирішуватися у площині з'ясування співвідношення між поняттями правило, звичка, звичай, традиція, норма.

Звертаючись до здійсненого нами групування, ми приходимо до висновку, що більшість дослідників визначають інститути через правила. Довідкова література тлумачить правило як «постанову, припис, що встановлює порядок чого-небудь; спосіб мислення, норму поведінки, звичність, звичку». Таким чином, з філологічної точки зору дані мовні символи виражають одно порядкові явища.

У середовищі економістів з цього приводу існують досить різнопланові версії. Їх, на нашу думку, слід розглядати у площині поступового просування до формування теорії, згідно якої дані феномени будуть за нашою попередньою версією представлені у якості ланцюга перевтілень явищ однієї якості у іншу.

Вихідною ланкою формування поняття інститут є категорії норми і правила. Саме навколо цих понять і вибудовуються роздуми про зміст інститутів. Д. Соколовський на основі довідкової, монографічної і навчальної літератури, яка видана в Україні, здійснює детальний аналіз сутності категорії норма, виділяє в ній існування юридичного, соціологічного, управлінського аспектів, і, будуючи уніфіковане визначення даного поняття, приходиться до висновку, що «норма – це зразок (модель, припис, правила) поведінки... Метою норми є регулювання відносин людей, підтримання певного порядку» [16, с. 88].

Порівнявши сутнісні ознаки категорій норма та інститут, автор зауважує, що «про інституції найчастіше згадують там, де йдеться про набір, систему правил, а термін «норма» швидше застосовується до окремого припису. Тож можна обґрунтовано говорити, що категорії норма і інституція мають однакову природу, але відрізняються ступенем системності... Інституцією будемо називати систему, тобто взаємопов'язаний між собою метою, об'єктом застосування набір норм. Отже, інституція є агрегатом норм, а норма – базовим, атомарним (неділимим) елементом інституції» [Там само, с.91-92].

Визначення інституту

Визначення інституту			
Звичка	Правило	Норма	Інше
<p>Звички мислення, характерні для великого співтовариства людей (Т. Веблен)</p> <p>Пануючі і у вищому ступені стандартизовані суспільні звички (У. Мітчелл)</p> <p>Соціальна організація, яка посередництвом звички, традиції або правових обмежень формує довготривалі рутинізовані схеми поведінки (Дж. Ходжсон)</p> <p>Мовний символ для кращого опису суспільних звичаїв... переважний та постійний спосіб мислення, який став звичкою для групи або звичаєм для народу (У. Гамільтон)</p> <p>Необхідна умова досягнення свідомих цілей, яка є результатом звичаїв, звичок або стійких практик. (Ф. Хайєк)</p>	<p>Набори правил, які задані соціально (Т. Парсонс)</p> <p>Довговічні системи правил, які склалися і затвердилися і які набирають структуру соціальної взаємодії (Дж. Ходжсон)</p> <p>Правила гри в суспільстві, створені людиною обмежувальні рамки (Д. Норт)</p> <p>Сукупність санкціонованих правил у єдності з соціальним механізмом їх захисту (В. Тамбовцев)</p> <p>Формальні та неформальні правила, створені людьми, а також механізми, що забезпечують їх дотримання (А.Шастітко)</p> <p>Сукупність, що складається з правил і зовнішнього механізму примушення індивідів до виконання усталених правил (А. Ткач)</p>	<p>Основні політичні, соціальні і правові норми, які є базою для виробництва і споживання (О. Вільямсон)</p> <p>Відносно стійкі до змін поведінки чи інтересів окремих суб'єктів та їх груп формальні та неформальні норми, а також системи норм, що регулюють прийняття рішень, діяльність і взаємодію соціально-економічних суб'єктів та їх груп тривалої дії (Г. Клейнер)</p>	<p>Колективна діяльність, викликана необхідністю контролювати індивідуальну діяльність (Дж. Коммонс)</p> <p>Обмежені певними рамками, правилами та нормами особливі сфери соціальних відносин, належність до яких наділяє економічних суб'єктів стратифікованим статусом та виступає підґрунтям отримання специфікованих вменених доходів (Якубенко)</p> <p>Соціальні порядки, включаючи формальні і неформальні правила, які посередництвом традицій, звичок, звичаїв, стереотипів або правових обмежень здатні створювати, замінювати і ліквідувати рутинізовані моделі економічної поведінки.(О.Сухарєв)</p>

У цьому зв'язку виникає наступне питання. Якщо інститут – це сукупність норм, а окрема норма - модель, припис, правила, то чи можна вважати норму і правило тотожними? За думкою ряду дослідників норма у більшості випадків визначає певний тип поведінки, обов'язкової до виконання, і слугує фактором підтримання порядку. Однак, якщо замислитися над тим, як у реальному житті виконується встановлена нормативність, то очевидним стає факт відсутності її автоматичного виконання більшістю суб'єктів. Звичайно, для одних людей норма є обов'язковим, внутрішнім спонукальним мотивом відповідної діяльності, у той час як для інших – зовсім не вважається за необхідний у практиці атрибут. Дж. Ходжсон, Д. Норт, а вслід за ними і А. Шастітко, В. Тамбовцев, А. Олейник, А. Ткач підтримують думку про те, що без створення дієвих механізмів примусу до виконання норм, а також без існування гаранта їх дійсного виконання любі приписи залишаються звичайною фікцією.

Саме у наявності механізмів примусу ми повинні вбачати відмінність норм від правил, які, за влучним виразом Дж. Коммонса, встановлюють в економічній сфері грошові санкції, у політичній – розширення або обмеження свободи, а у моральній – засудження або несхвалення певних дій. Отже, в такому розумінні норми носять добровільний характер і перетворюються на правила тільки при задіянні відповідних санкцій до їх виконання. Якщо слідувати твердженню Дж. Ходжсона, що «при переході до правил добровільний характер виконання норм зникає, а в дію вступають санкції» [2, с.43], то правило можна визначити як санкціоновану норму.

Йдемо далі. Якщо розглядати правила виходячи із механізму їх впливу на діяльність індивіда, то тут доцільним буде звернення до класифікації правил, здійсненої німецьким економістом В. Ванбергом. В роботі «Правила і вибір в економічній теорії» (1994 р.) вчений розділяє правила на природно успадковані і придбані, набуті у результаті життєдіяльності індивіда. Придбані правила, у свою чергу, поділяються на особисті і соціальні (див. рис. 1.).

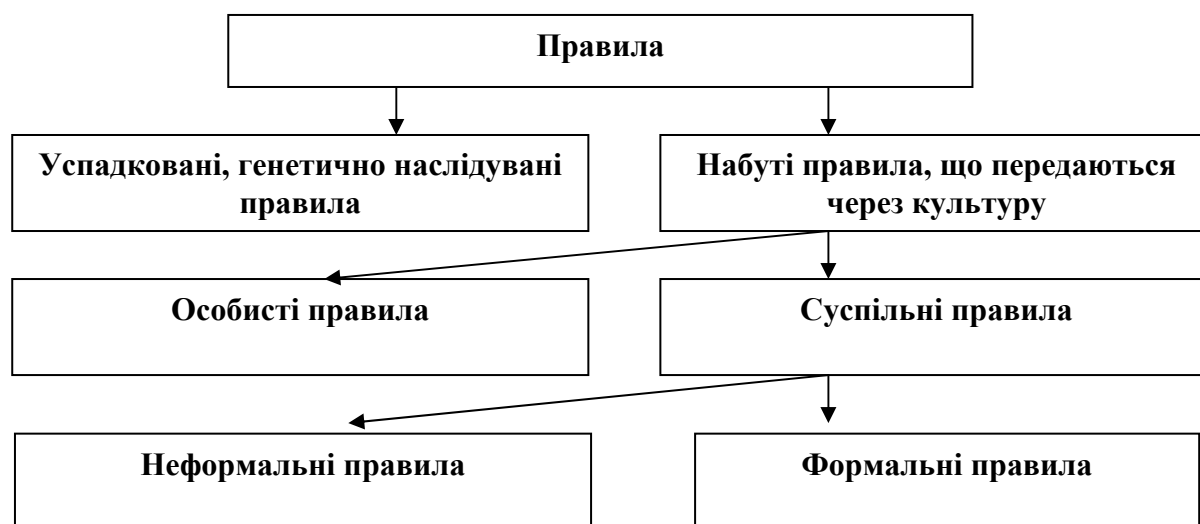

Рис. 1. Фрагмент класифікації правил за В. Ванбергом [17, р. 94]

Розглядаючи особисті правила, ми погоджуємося з Дж. Ходжсоном щодо того, що при постійному дотриманні правило поступово переростає у звичку – «більш або менш само підтримуючу схильність або тенденцію до наслідування певної само встановленої або набутої поведінки» (Ч.Кеймік) [14, с. 40].

Філософія і соціальна психологія, починаючи з Дж. Дьюї і закінчуючи Є. Фроммом, довели, що природа людини є такою, що вона здійснює вчинки під впливом імпульсів і звичок, які формуються у освітньому процесі, на який, у свою чергу, здійснюють вплив суспільні фактори. Звичка – це певні реакції індивіда, навіть придбання певної схильності до відповідних реакцій, що не можуть бути зведеними до дій. Отже, звичкою можуть вважатися реакції індивіда, які є складним соціобіологічним комплексом, що примушує економічного агента слідувати певним правилам. У свій час Дж. Коммонс розділив звичку і звичай, вважаючи останній різновидом соціального примусу, що ініціюється суспільною думкою. Розвиток звичаю закінчується його інституціоналізацією. Тільки інституціоналізований звичай, на думку вченого, володіє силою примусу [18, р. 70-71].

Виходячи із вищевикладеного, для того, щоб правило перетворилося на звичай, воно повинно пройти етап інституціоналізації, тобто затвердитись у суспільній свідомості, набути масового розповсюдження та знайти відображення у реальній поведінці людей. У результаті цього процесу формується соціальний механізм примусу індивідів до виконання встановлених правил. Тобто, правило має перейти від індивідуального феномену (звичка) до колективного, суспільного (звичай).

Аналіз процесів індивідуальної і колективної, суспільної поведінки приводять нас до розуміння неправомірності протиставлення звички і звичаю за критерієм примусу. Адже і в індивідуальних діях ми знаходимо функціонування механізму примусу на свідомому і підсвідомому рівнях, однак у якості такого, що має внутрішню природу і є різним для окремих індивідів. Дійсно, людина народжується у певний історичний період, в якому вже склалася і діє певна система правил і норм. Проходячи етап соціалізації, вона підпадає під вплив виховання і освітніх процесів і, таким чином, наслідує правила поведінки відповідної епохи. В них поєднуються етико-національні, культурні, соціально-економічні начала, що є характерними для проживаючих на певній території індивідів. Тобто, людина починає слідувати масово встановленим правилам.

Однак, слід мати на увазі і те, що людина проходить виключним чином індивідуальний шлях соціалізації і в силу цього може не наслідувати здатності реагувати на певні суспільні правила. З іншого боку, у індивідів можуть виникати навіть стійкі мотиви порушення правил, коли останні заважають досягненню індивідуальних цілей. Тому ми ведемо мову про існування двох видів примусу до виконання правил – самообмеження, встановлюваного безпосередньо індивідом, а також зовнішнього обмеження, яке привноситься з боку інших учасників відносин (самих індивідів або їх груп).

В силу вищевикладеного ми приходимо до висновку про те, що звичка і звичай є феноменами різних рівнів ієрархії. Звичка є характеристикою окремого індивіда, у той час як звичай регулює не дії окремого індивіда, а взаємодію індивідів. Причому звички можуть бути різними у різних людей, звичай же набуває масового розповсюдження і тільки в силу цього починає виступати силою примусу для великої спільноти людей.

Отже, і це є принциповим моментом, інститут слід вважати виключно соціальним явищем, яке у своєму виникненні і розвитку набуває послідовної зміни форм від норми до правила і звичаю. Інститут створює особливу основу, мотив дії, притаманний виключно людині у стані її сумісної діяльності. У свою чергу, інстинкти, генетично наслідувані і набуті особисті правила, що в силу повторюваності перевтілюються у звичку – це складові іншого суб'єкта – індивіда.

Таким чином, ми повинні визнати існування подвійної природи інституту. Інститут характеризує суспільну діяльність індивідів. Народжуючись і виховуючись у певному соціокультурному середовищі, ми потрапляємо у світ визначених правил і норм. Ми вимушені орієнтуватися на дії інших людей і звірятися з нормами того суспільства, в якому перебуваємо у даний час, очікуючи певної реакції на свої вчинки.

Однак, слід мати на увазі і те, що за нормами, правилами і звичаями знаходяться явища більш високого порядку – суспільні цінності. Вони виконують роль повсякденних орієнтирів у діяльності людини, виносять оцінку явищам, схвалюють або засуджують їх і, тим самим, отримують нормативний характер. Саме через цінності соціальне середовище визначає зародження, розвиток і зникнення норм.

Отже, кожний окремо взятий індивід, який знаходиться у середовищі дії певних суспільних правил, що є зовнішніми до нього, повинен свідомо дійти до їх внутрішнього схвалення і визнання. Тобто, правила як зовнішнє обмеження мають стати внутрішнім елементом особистих спонукань. А це стає можливим тільки у разі відповідності зовнішніх норм нормам внутрішнім, тобто тим, що ґрунтуються на цінностях, які сформовані і прийняті індивідом свідомо. Якщо зовнішні норми не відповідають індивідуально прийнятим нормам, то обов'язковість таких норм, а значить і правил, повинна забезпечуватися зовнішнім, юридичним примусом. Таким чином, інститут – це, з одного боку, зовнішня норма, правило і, одночасно, з іншого – внутрішня норма, санкціонована суспільними цінностями.

Розуміння інститутів не тільки як комплексу зовнішніх обмежень і створення можливостей діяльності, але і як внутрішнього елемента особистих спонукань має вагомий значення, оскільки дає можливість зрозуміти елементи, які визначають поведінку людини, і, відповідно, розвиток економічної системи в цілому.

Література

1. Веблен Т. Теория праздного класса. М.: Прогресс, 1984. – 368 с.
2. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты. – М.: Дело, 2003. – 464 с.
3. Норт Д. Институції, інституційна зміна та функціонування економіки. – К.: Основи, 2000.- 189 с.
4. Норт Д. Институциональные изменения: рамки анализа // Вопросы экономики. - № 3 - С.6-17.
5. Вильямсон О. Частная собственность и рынок капитала // ЭКО, № 5. - 1993. – С. 4 - 11.
6. Вильямсон О. Економічні інституції капіталізму: Фірми, маркетинг, укладання контрактів. – К.: Артес, 2001. - 472 с.
7. Мамедов О. Ю. Институционализм – приоритет вторичности? // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2003. – Т.1.- С.117-126.
8. Йохна М.А. Про деякі підходи до визначення інституцій // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. Випуск 31-1(117).- Донецьк, Дон НТУ, 2007. – 270с.– С.127- 131.
9. Тамбовцев В.Л. О разнообразии форм описания институтов // Общественные науки и современность. - 2004. - №2. – С.107-118.
10. Ткач А. Институціональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія. Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 304 с.
11. Парсонс Т. Структура современных обществ / Пер. с англ. Л. А. Седова и А.Д. Ковалева. Под ред. М. С. Ковалевой. М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
12. Шаститко А. Механизмы обеспечения соблюдения правил (экономический анализ) // Вопросы экономики- 2002 - №1- С.32-49.
13. Ходжсон Дж. Жизнеспособность институциональной экономики // Эволюционная экономика на пороге XX века. – М. : Япония сегодня, 1997. – 289 с.
14. Ходжсон Дж. Привычки правила и экономическое поведение // Вопросы экономики- 2000 - №1- С. 55
15. Клейнер Г. Б. Особенности процессов формирования и эволюции социально-экономических институтов в России / Препринт # WP / 2001/ 126. – М.: ЦЕМИ, 2001. – 57с.
16. Соколовський Д. Підхід до визначення базових понять інституціонального дискурсу // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. Випуск 31-1(117).- Донецьк, Дон НТУ, 2007. – 270с.– С.87-93.
17. Vanberg V. Rules and Choice in Economics. – L., 1994. – 234 p.
18. Commons G Institutional Economics Its Place of Political Economy New York Macmillan 1934. – 382 p.

Рекомендовано до публікації
проф. Задосою А.О. 21.11.08

Надійшло до редакції
03.12.08